

Budúcnosť liberálnej demokracie

BAKALÁRSKA PRÁCA

MILAN SZÉKELY

Bratislavská medzinárodná škola liberálnych štúdií v Bratislave

Bakalársky študijný program: Liberálne štúdiá

Študijný odbor 3.1.6 Politológia

Vedúci/školiteľ bakalárskej práce

Ing. Egon Gál, CSc.

BRATISLAVA 2009

Čestné vyhlásenie o originálnosti práce

Čestne vyhlasujem, že som záverečnú prácu vypracoval samostatne na základe svojich vedomostí a s použitím uvedenej literatúry.

Miesto:

Dátum:

.....
Podpis

Abstrakt

Székely, Milan: Budúcnosť liberálnej demokracie. Bakalárska práca, Bratislavská medzinárodná škola liberálnych štúdií. Vedúci bakalárskej práce: Ing. Egon Gál, CSc. Bratislava, 2009. Rozsah práce: 34 strán (8126 slov).

Práca prináša pohľad na Fukuyamovu víziu triumfu liberálnej demokracie západného typu po rozpade Východného bloku začiatkom 90.rokov minulého storočia. V rámci tejto tézy Francis Fukuyama predpovedal rozmach liberálnej demokracie ako cieľ smerovania ľudskej histórie a jej víťazstvo nad ostatnými politickými ideológiami. Autor sa snaží polemizovať s touto tézou, hľadať jej slabé miesta, zoznámiť čitateľa s jej kritikmi a praxou posledných 20-tich rokov. Práca hľadá dôvody neúspechu liberálnej demokracie vo svete vplyvom externých procesov, akým je modernizácia, ako aj interných nedostatkov liberálnych demokratických systémov.

Predhovor

Význam knihy *Koniec dejín a posledný človek* pre posledné desaťročie minulého storočia z hľadiska demokracie je takmer nespochybniteľný. Optimizmus a eufória z pádu Železnej opony spred dvadsiatich rokov znamenala potvrdenie legitimacy liberálnej demokracie a túžbu jej svetovej dominancie. Zdalo sa, že demokracia západného typu sa stala konečným víťazom nad všetkými ostatnými politickými alternatívami, a že sa postupne všetky krajiny vydajú cestou rešpektovania ľudských a občianskych práv a budú žiť v spoločenstve rovných a slobodných ľudí, ktorí sa pomocou tolerancie budú snažiť o vzájomné mierumilovné spolužitie.

Historický vývoj posledných rokov sa však zjavne vybral iným smerom a spomínaná prestávka v mocenskej politike priniesla rýchle vytriezvenie. Autoritatívne režimy sú dodnes súčasťou medzinárodných vzťahov a darí sa im prosperovať; a demokratické systémy sa s týmto faktom musia vyrovnávať. Navyše, aj demokratické systémy zažívajú krízové momenty dôvery vlastných občanov, vzostup populistických a nacionalistických hnutí a v neposlednom rade ekonomickú krízu, ktorá neprospieva k posilňovaniu legitimacy týchto systémov. Je teda nepochybne dôležité hľadať vnútorné aj vonkajšie príčiny neúspechu demokracie ako systému, ktorý si nárokuje na univerzálnu adaptabilitu a platnosť a hľadať alternatívne vysvetlenia dnešného stavu demokracie. Cieľom práce je zistiť, aké faktory a mechanizmy sú potrebné pre fungovanie demokracie a podmienky jej rozšírenia, ktoré prehliadol Francis Fukuyama.

Touto cestou by som sa chcel poďakovať vedúcemu školiteľovi tejto bakálárskej práce Ing. Egonovi Gálovi, CSc., za podnetné pripomienky, rady, upozornenia a užitočné informácie počas celej doby vzniku a písania tejto práce.

Obsah

Čestné vyhlásenie.....	2
Absrakt.....	3
Predhovor.....	4
Obsah.....	6
1. ÚVOD.....	7
2. DEMOKRACIA A MODERNIZÁCIA	11
2.1. Proces modernizácie.....	11
2.2. Západ a modernizácia.....	12
2.3. Nezápadný svet a modernizácia.....	15
3. DELIBERATÍVNA DEMOKRACIA A SOCIÁLNY KAPITÁL	19
3.1. Interné predpoklady liberálnej demokracie.....	19
3.2. Deliberatívna demokracia.....	22
3.3. Podmienky a prekážky deliberatívnej demokracie.....	26
4. POLITIKA EMÓCII V SÚČASNEJ DEMOKRACII.....	28
4.1. Vášne ako nepriatelia deliberácie.....	28
4.2. Emócie a racionalita.....	31
4.3. Politika a rámovanie.....	35
5. ZÁVER.....	39
Zoznam zdrojov	41
Poznámky.....	45

1. Úvod

Ťažko nájsť v druhej polovici 20. storočia rok, ktorý by bol z pohľadu liberálnej demokracie dôležitejší, ako rok 1989. V 90. rokoch minulého storočia prevládal názor, že pád Železnej opony bol vrcholom dejinného napredovania západnej liberálnej demokracie. Krajiny Východného bloku, ktoré predstavovali nemalú časť vtedajšej mapy sveta, a ktoré boli dovtedy hlavným ideovým, politickým ale aj mocenským nepriateľom liberálnej demokracie západného typu, dostali do rúk svoj vlastný osud. V tejto dobe, teda na začiatku 90. rokov 20. storočia sa zdalo, že zásadný úder totalitným režimom bude znamenať definitívne víťazstvo liberálnej demokracie.

„Súčasná kríza autoritarizmu nevedie nutne k vzniku liberálnych demokratických režimov a nie všetky mladé demokracie sú solídne... Ale skutočnosť, že sa v procese demokratizácie objavia prekážky a sklamanie a že nie každá trhová ekonomika bude prosperovať, by nemala odvieť našu pozornosť od rozsiahlejšieho vzorca, ktorý sa vynára v svetových dejinách. Počet možností, z ktorých si krajiny môžu vybrať svoje politické a ekonomické usporiadanie, sa s ubiehajúcim časom znižuje. Z rôznych typov režimov, ktoré sa objavili v priebehu ľudských dejín, od monarchií a aristokracií cez náboženské teokracie po fašistické a komunistické diktatúry tohto storočia, jedinou formou vlády, ktorá pretrvala nedotknutá do konca dvadsiateho storočia, je liberálna demokracia“ (Fukuyama, 2002, 61).

Po páde Východného bloku sa zdalo, že sa tieto dejinné hnacie sily stanú všeobecným štandardom, a ako vtedy napísal Francis Fukuyama, „dnes nie je možné

predstaviť si svet, ktorý by bol výrazne lepší než ten náš, alebo budúcnosť inú ako demokratickú a kapitalistickú... a v prevažnej časti sveta dnes neexistuje ideológia ašpirujúca na všeobecnú platnosť, ktorá by mohla súperiť s liberálnou demokraciou, ani žiadny iný univerzálny princíp legitimacy, ako je zvrchovanosť obyvateľstva“
(Fukuyama 2002, 61-62).

Pre západný svet znamenal rozpad Sovietskeho bloku istú formu legitimizácie vlastného zriadenia a predznamenal úvahy o jeho univerzálnej prirodzenosti. Vo Fukuyamovom „manifeste liberalizmu“ (jeho kniha *Koniec dejín a posledný človek* (Fukuyama, 2002)) autor konštatuje, že „v časoch našich pradedov mnoho rozumných ľudí predpovedalo šťastnú socialistickú budúcnosť, v ktorej dôjde k zrušeniu súkromného vlastníctva a kapitalizmu a prekonaná bude tiež samotná politika,“ (Fukuyama 2002, 62). Po roku 1989 to porovnateľne znamenalo, že porážka komunistického Východu bude postupom času definitívna a bude znamenať koniec dejín v zmysle, že liberálna demokracia spájajúca slobodu a prosperitu, s istotou zvíťazí nad despociou a kontrolovanou ekonomikou. V širšom meradle toto víťazstvo vtedy znamenalo koniec politiky všadeprenikajúcej totalitnej moci, politiky ideologického vplyvu a zbraní, nakoľko sa doslova počítalo s integráciou post-sovietskych krajín do globálneho systému liberálno-demokratických krajín. Dejiny v zmysle vývoja, ktorý po stáročia smeruje k modernite charakterizovanej inštitúciami, ako sú moderná ústava alebo nezávislý parlament, pevne zviazanými s politickým liberalizmom; sa skončili a existuje iba jediný systém, ktorý bude naďalej ovládať svetovú politiku, a to západný liberálno-demokratický systém (Fukuyama, 2002, 7-9). Tak ako aj západná spoločnosť prešla modernizáciou do epochy trhového kapitalizmu existujúceho v

rámci demokratickej spoločnosti, mali tento príklad postupne nasledovať aj osamostatnené nezápadné krajiny.

V ostatných rokoch však boli publikované práce viacerých autorov poukazujúce na to, že liberálna demokracia nie je automatickým dôsledkom procesu modernizácie. Modernizácia nezápadných spoločností nemusí nevyhnutne viesť k liberálno-demokratickej politike a ani na Západe to liberálna demokracia ešte nemá vyhraté.

Fareed Zakaria sa vo svojej knihe *The Post-American World* venuje analýze multipolárneho sveta, za ktorého začiatok považuje nespochybnenú hegemoniu Spojených štátov v čase pádu Berlínskeho múru a rozpadu Sovietskeho zväzu (Ryan, 2008). Pre Zakariu je líderstvo v post-americkom svete snáď najdôležitejšou otázkou dnešných medzinárodných vzťahov. Z jeho pohľadu síce globalizácia priniesla relatívny úpadok Spojených štátov, ktorý sa ale snaží formulovať skôr skrz „vzostup ostatných“ (Ryan, 2008). Ekonomický a technologický vzostup nezápadných štátov však nemusí nevyhnutne priniesť kultúrnu revolúciu, alebo inými slovami univerzálny liberalizačný proces.

Ďalší autor, Samuel Huntington, je presvedčený, že modernizácia a westernizácia sú dva nezameniteľné pojmy a v tomto prípade došlo k modernizácii bez westernizácie; avšak Zakaria oponuje, že napriek spoločenským odlišnostiam sa napríklad nové ázijské mocnosti modernizovali ale do istej miery aj westernizovali (Huntington, 1996; Ryan, 2008). Westernizovali sa v tých oblastiach, v ktorých videli evidentné výhody, konkrétne v technológii, manažmente, bankovníctve a regulácii; ale takisto vo svojich konzumných chúfkach a obzvlášť v obliekaní (Ryan, 2008).

Takisto v animozite k Fukuyamovým myšlienkam napísal Robert Kagan svoju knihu *The Return of history and the end of dreams*,¹ v ktorej síce do istej miery uznáva primárnu príťažlivosť kapitalistickej a liberálnej demokracie, ale trvá na tom, že neexistuje nič nevyhnutné na triumfe demokracie a všeobecného mieru a spolupráce (Kagan, 2008; Ryan, 2008). Podľa Kagana bolo od nezápadných autokratov zrejme priveľmi naivné či optimistické očakávať náhle nadšenie ľudskými právami, pridanie sa k novému svetovému poriadku, medzinárodnému právu, nadnárodným organizáciám, a zanechanie tradičných národných záujmov a mocenskej politiky (Kagan, 2008, 10). Podľa Kagana sú napríklad Rusko a Čína nepochybne krajinami, ktoré treba brať seriózne, ak sa angažujú v takých intervenciách akými boli alebo sú Gruzínsko či Tibet, berúc do úvahy fakt, že ich žiadne národné alebo medzinárodné sily neboli schopné zastaviť (Ryan, 2008).

2. Demokracia a modernizácia

2.1. Proces modernizácie

Univerzálnosť a adaptabilnosť modernizačného procesu by mala smerovať k vytvoreniu globálnej monokultúry západného typu, to sa ale, až na westernizáciu prinášajúcu materiálne výhodyⁱⁱ, nedeje. Moderné spoločnosti majú veľa spoločného, ale nevyhnutne nesmerujú k homogenite. Domnienka, že moderná spoločnosť sa rovná západnej, pričom je iba na inom stupni vývoja, je vážnou trhlinou v úvahách zástancov Fukuyamovej tézy, pretože v skutočnosti bol Západ západným dlho predtým, ako sa stal moderným (Huntington, 1996).

Dejiny západnej spoločnosti posledných storočí sú neodmysliteľne späté s procesom modernizácie. Slovom modernizácia sa tu myslí odpoveď na otázku, čím je dnešná spoločnosť (prevažne západná) ako celok špecifická, najmä v porovnaní s jej minulosťou a v porovnaní s inými nezápadnými spoločnosťami. A práve tu sa dostávame k odpovedi, že západná spoločnosť je špecifická tým, že prešla technologickou, ekonomickou a politickou transformáciou, a to v niekoľkých štádiách. Nedá sa povedať, že by v sebe modernizácia Západu mala nejaké pevné jadro okolností, ktoré by sa dali preniesť na iné miesto v inom čase. Skôr, v prípade Západu išlo o špecifické zret'azenie okolností, v špecifickom kultúrno-historickom kontexte. V princípe je teda možné hovoriť o dvoch dôležitých otázkach: o modernizácii

v špecifickom zmysle westernizácie, teda špecifickom strete okolností, ktoré robia Západ Západom. A po druhé ide o modernizáciu, ktorá prebehla v nezápadnom svete a netreba si ju pliesť s westernizáciou. Práve stotožnenie modernizácie a westernizácie je jednou zo slepých uličiek Fukuyamovho presvedčenia o víťazstve liberálnej demokracie, pretože toto stotožnenie ignoruje fakt, že kapitalistická spoločnosť môže existovať aj mimo demokracie.

2.2. Západ a modernizácia

V politickej oblasti znamenal prechod od predmodernej k modernej spoločnosti, že komunitné, náboženské a iné tradičné vzťahy prestali hrať hlavnú úlohu. Moderná západná spoločnosť, založená na trhovej ekonomike, si v politickej rovine začala osvojovať sekularizmus, pluralizmus a toleranciu, ktoré viedli k väčšiemu a väčšiemu individualizmu, k zložke nevyhnutne dôležitej pre napredovanie kapitalizmu.

Predmoderné spoločnosti zahŕňali väčšinou len veľmi obmedzené formálne pravidlá a vzťahy, ktoré skôr nasvedčovali tomu, že išlo v prvom rade o spoločenstvo alebo komunitu (*Gemeinschaft*ⁱⁱⁱ), ako o spoločnosť (*Gesellschaft*), ktorá je typická pre neskoršie obdobia. Pre toto tradičné (predmoderné) spoločenstvo, ktorého hlavným zdrojom obživy bolo poľnohospodárstvo, hrali hlavnú úlohu bezprostredné osobné vzťahy založené na príbuzenstve a kontakte jednotlivcov v rámci malej komunity, prevažne dediny (Fukuyama, 2005, 20). „*Agrárne spoločnosti sa približne v priebehu sto rokov zmenili na mestské industriálne spoločnosti a všetky nazhromaždené*

spoločenské normy, návyky a obyčaje, ktoré boli charakteristické pre vidiecky či dedinský život nahradil rytmus továrne a mesta“ (Fukuyama, 2005, 20). Predtým, ao prebehla modernizácia, boli normy spoločenského správania neformálne, do veľkej miery však ukazovali organizovanosť a predvídateľnosť správania v rámci spoločnosti. Kým *Gemeinschaft* bol svetom úzkych, bezprostredných, na konkrétne miesto a sociálny status naviazaných ľudí v rámci homogénnej a regulovanej komunity, tak *Gesellschaft* bola spoločnosťou ľudí viazaných na industriálny život, mobilitu, heterogenitu, urbanizáciu a neosobnosť (Marshall, 1998). Európska modernizácia je preto z predchádzajúceho k nasledujúcemu štádiu procesom racionalizácie, ktorý zahŕňa odklon od vzťahov založených na rodine, spolku a bratstve smerom k vzťahom založeným na racionalite a kalkulácii (Marshall, 1998).

A tak – chcene či nechcene – nastúpila západná spoločnosť cestu modernizácie, ktorá išla, takpovediac ruka v ruke s liberalizáciou existujúcich spoločenských pomerov. Vývoj išiel smerom od monarchických k republikánskym zriadeniam, do popredia sa dostávali idey individualizmu a sekularizmu, ktoré sa z centier postupne rozšírili po celej Európe. Princípy modernej ústavy, parlamentarizmu, všeobecného volebného práva a rovnosti pred zákonom boli čím ďalej tým viac na vzostupe a pravdepodobne neexistuje západoeurópska krajina, ktorú by v 19. a 20. storočí tieto idey nezrevolucionizovali. Ako uvádza Samuel Huntington, odlišné charakteristiky Západnej civilizácie sa vyvinuli už v ôsmom a deviatom storočí a zahŕňali západné kresťanstvo, európske jazyky, separáciu náboženskej a svetskej autority, vládu zákona, spoločenský pluralizmus a občiansku spoločnosť, zastupiteľské orgány a istú mieru individuality (Huntington, 1996.).

Kresťanstvo, najmä vo svojej rímskokatolíckej a neskôr protestantskej forme, poskytlo niektoré základy západnej identity. Toto náboženstvo napríklad hlásalo posvätnosť individuálneho veriaceho (všetci ľudia sú si rovní pred bohom) a poslušnosť jednotlivca vyššiemu morálnemu princípu (Kurth, 2000). Základom západnej kultúry bola takisto reformácia a následná protireformácia, ktoré znamenali konfrontáciu absolutistickej svetskej a taktiež cirkevnej autority s ideami humanizmu a individualizmu. Vláda zákona znamenala obmedzenie absolutistickej vlády pomocou formálne zadefinovaných zákonov, ktoré chránili krajinu pred diktátorskou alebo nespravodlivou vládou. „*Zákon by mal byť ako smrť, ktorej nikto neujde*“^{iv}, napísal raz Montesquieu a chcel tým demonštrovať postupne sa rozširujúcu vládu zákonov ako základnej podmienky rovnosti ľudí.

Individuálne skoro žiadny zo spomínaných faktorov nepatrili výhradne Západu, ale ich kombinácia priradila Západu zreteľnú a jasne odlišenú kvalitu. Kombinácia a zhluk týchto charakteristík boli typické pre európske myslenie a žiadne iné, a preto sa stal Západ unikátnou, avšak nie univerzálnou civilizáciou – a práve preto nie je možné predpokladať, že sa ostatné krajiny sveta dopracujú modernizáciou ku globálnej západnej civilizácii. Nielen komplexnosť a previazanosť individuálnych faktorov západného vývoja, ale aj časový rozsah tohto vývoja, ktorý trval niekoľko storočí; hovoria o kultúrnej a geografickej špecifickosti tohto fenoménu.

Fukuyamova vízia o celosvetovej dominancii liberálnej demokracie a konci dejín je nedostatočná práve z hľadiska prvoplánového optimizmu. „*Skúsenosť nás poučila, že budúcnosť môže obnášať nové a netušené zlá, od fanatických diktátorských*

režimov a krvavých genocíd po banalizáciu života moderným konzumerizmom, a že nás čakajú dosiaľ nebývalé katastrofy od nukleárnej zimy po globálne otepľovanie“

(Fukuyama 2002, 26). Je otázkou, či viera v univerzalizmus a nevyhnutný úspech západných hodnôt nebola len obmedzenou formou europocentrizmu, ktorý zanedbával politické hnutia a systémy ostatného sveta – viera, ktorá bola otriasaná už od dôb Osvietenstva. Kým bola nadradenosť racionality a individualizmu relativizovaná udalosťami 20. storočia, tak duch tejto myšlienky vyšiel naplno na povrch až po porážke komunizmu sovietskeho typu. Inou záhadou tiež ostáva, či systém ako komunizmus, ktorý bol odolný voči akejkolvek vojenskej sile, o čom sa presvedčil už Hitler; bol rozložený celkom spontánne zvnútra, a to úplne neočakávane a či vôbec zborštenie sa sovietskej ríše možno pripisovať víťazstvu ducha Západu nad týmto systémom. Nepochybne však, a na to môže byť uvedených mnoho príkladov^v, modernizácia všetkých kútov sveta, nutne nevedie k westernizácii, ktorú mal na mysli Fukuyama. Treba si totiž uvedomiť, že nezápadné krajiny alebo nezápadné demokracie (tzv. „*illiberal democracies*“^{vi} (Zakaria, 2004)) existovali po stáročia v inom kultúrnom a spoločenskom kontexte a nezápadný svet nemusí nevyhnutne smerovať tam, kam sa dostal Západ.

2.3. Nezápadný svet a modernizácia

Kameňom úrazu je stotožnenie westernizácie s modernizáciou. Niektoré jednotlivé faktory, ktoré ovplyvnili vznik moderného Západu, boli prebraté aj nezápadným svetom, okrem iných si napríklad kapitalistickú ekonomiku osvojila aj taká

ľavicová diktatúra, akou je Čínska ľudová republika. Westernizácii však treba pripísať špecifický kultúrno-historický kontext, zhody okolností a tlakov, ktoré sa odohrali len na Západe. Preto predikcie o spoločenských zmenách nemôžu byť založené na predpoklade modernizačného procesu ako univerzálneho javu; a lineárnom smerovaní histórie, prehliadajúc špecifické okolnosti vývoja západnej spoločnosti. Proklamovaná univerzálna adaptabilnosť liberálnej demokracie nemusí znamenať jej spoločenskú nevyhnutnosť a preto je dnešný svet plný príkladov, ktorý tomuto tvrdeniu odporujú. Vo svete existujú štáty a režimy, ktoré si osvojili len niektoré jednotlivé prvky západného systému, pričom došlo k zachovaniu hodnôt, ktoré Západu nie sú vlastné. Ako hovorí Huntington, *„Modernizácia a ekonomický vývoj nevyžadujú a ani neprodukujú kultúrnu westernizáciu. Naopak, podporujú obnovu a vzkriesenú vernosť k pôvodným kultúram. Na individuálnej úrovni, presun ľudí do neznámych miest, spoločenských prostredí a zamestnaní porušuje ich tradičné lokálne väzby, vytvára pocity odcudzenia a anómie, a spôsobuje krízu identity, východiskom z ktorej je často náboženstvo“* (Huntington, 1996).

Dôležitým problémom stále je, či sa vlastne dá ísť cestou modernizácie bez westernizácie, respektíve bez preberania hodnôt západného sveta. Modernizácia môže znamenať industrializáciu, urbanizáciu a zvyšovanie úrovne vzdelanosti, gramotnosti a bohatstva, nevyhnutne to však neznamená osvojovanie si hodnôt Západu – medzi ktoré neodmysliteľne patria liberálne hodnoty práv a slobôd jednotlivca a kapitalizmus založený na veľkej miere individualizmu. Krajiny ako Rusko, India alebo Čína nepochybne bohatnú a modernizujú sa pomocou výkonnej trhovej ekonomiky, avšak zdá sa, že západné hodnoty nechávajú takpovediac za dverami, a idú si svojou cestou,

ktorá sa nepodobá na cestu Západu. Je zrejmé, že tieto krajiny, ktorým sa podarilo adoptovať si zásady kapitalizmu, nevyhnutne k svojmu životu nepotrebujú dodržiavanie ľudských práv alebo slobodu slova pre svojich občanov. Samozrejme, že westernizácia nie je absolútne izolovaným procesom a napríklad vo forme šírenia anglického jazyka, amerického spôsobu manažmentu alebo bankovníctva, či kopírovania amerických filmových štúdií (Zakaria, 2008, 80), je vo svete viditeľná; no je dôležité si všimnúť, či je anglický jazyk nositeľom západných hodnôt alebo či núti ľudí zmýšľať iným spôsobom. Je pravda, že sa svet modernizuje a globalizuje, tradičný alebo konzervatívny pohľad na svet však v mnohých krajinách na svete ostáva – ženy v Iráne stále nosia islamskú šatku^{vii}, v Číne dodnes platí prísna rodinná politika nezmieriteľná s hodnotami Západu a hypoteticky najväčšia demokracia na svete – India demonštruje princíp rovnosti kastovým systémom. Inými slovami, aj keď zažívame v istom zmysle vzostup nezápadných krajín, je tiež možné pozorovať, že aj keď sa modernizujú a preberajú isté západné vzorce, tak v celosvetovej súťaži kultúr sú nezápadné krajiny nútené zachovať si svoje lokálne tradície a svojráznosti, pretože s nárastom globalizácie nevyhnutne narastá význam lokálnosti v zmysle udržania si vlastnej identity. Ak aj došlo k masívnej modernizácii, tak sa nezápadné krajiny westernizujú často len povrchným spôsobom a následkom straty vplyvu bývalých západných kolonizátorov dochádza prostredníctvom demokracie a vzdelania k čoraz väčšej indigenizácii, teda väčšiemu uplatňovaniu „domorodého“ vplyvu v správe krajiny (Huntington, 1996). Nakoniec, kapitalizmus a globalizácia podporujú nevyhnutný vzostup lokálnych jazykov a kultúr, ktorých lokálne znaky vyžadujú priestor pre realizáciu vo svetovej ekonomike. Vzostup iných ako západných kultúr však dáva do popredia dôležitú otázku

– bude svet v budúcnosti moderný alebo západný? (Zakaria 2008, 86). Prosperita ostatných krajín nemusí nevyhnutne smerovať k liberalizácii a hodnotovej univerzalizácii, ale k multilaterálnosti a multikultúrnosti globálneho sveta, ktorý je založený na vzostupe miestnych kultúr a ich vzájomnej interakcii, ako aj na ich interakcii so západnou kultúrou. Problémy univerzalizácie hodnôt v dnešnom svete ležia v jeho rozdrobenosti. Koniec koncov, svet sa dá rozbiť na jednotlivé kontinenty alebo aliancie a spojenectvá, tie na jednotlivé štáty, tie ďalej na regióny, ďalej na mestá a dediny, až by sme sa dostali k jednotlivému človeku. Problém integrácie dnešného sveta, aj keď je na veľmi vysokej úrovni, je atomizácia častí v rámci ich väčších celkov - povedané inými slovami, každý si háji svoje vlastné záujmy. A ak by sme sa aj na svet pozerali inak ako z hľadiska moci a záujmov, tak v modernom globalizovanom svete sa takmer každá lokálna kultúra snaží nájsť si svoje miesto, čo sa vôbec nemusí diať prostredníctvom westernizácie.

Ak by sme aj chceli hovoriť o šírení liberálnej demokracie vo svete, tak sa v prvom rade treba pozrieť na súčasné fungovanie demokracie v západnom svete. Aj v domácej politike si totiž demokratické spoločnosti, ktoré majú byť vzorom pre ostatných, nedokážu poradiť s niektorými negatívnymi fenoménmi dnešnej doby. Práve preto je dôležité pozrieť sa na to, aké sú vnútorné predpoklady pre fungovanie liberálnej demokracie a či sú tieto predpoklady v prípade Západu naplnené.

3. Deliberatívna demokracia a sociálny kapitál

3.1. Interné predpoklady liberálnej demokracie

S odstupom času je víťazstvo liberálnej idey z roku 1989 čoraz viac konfrontované liberálnou praxou posledných dvadsiatich rokov. Ukázalo sa, že rok 1989 bol len pauzou v konflikte medzi dvoma rozličnými systémami a že terajší konflikt už nie je ideologický, ale ide konflikt medzi demokratickými a nedemokratickými trhovými ekonomikami (Kagan, 2008; Robejšek, 2008). Otázkou dneška ostáva nielen to, či sa západné liberálne hodnoty pomocou modernizácie začlenia do nezápadného sveta, ale tiež, či a ako sa Západ sám vysporiada s modernizáciou, teda so všetkým, čo priniesol a prináša spoločenský pokrok. Fukuyamov predpoklad, že sa táto masívna modernizácia, ktorá ovplyvňuje spoločnosť ale aj jednotlivcov v oblasti spoločenských a individuálnych hodnôt, stane univerzálnym fenoménom westernizácie nezápadného sveta, ukázal ako nesprávny. Jednak existujú krajiny, v ktorých prebehla modernizácia vo forme transformácie inštitúcií, ďalej istý stupeň technologického a ekonomického pokroku; a ktoré napriek tomu nie sú westernizované a už vôbec nie demokratické. Cesta modernizácie pre západný svet tiež znamenala vzostup populizmu ako základného nástroja ovládania demokratickej populácie.

V oblasti politiky by postindustriálna spoločnosť predpokladala, že ľudia budú pomocou sekularizmu, pluralizmu názorov a tolerancie, praktikovať čoraz väčší individualizmus. To v praxi znamená zakotvené princípy slobodnej voľby, na ktorú dokáže kapitalistický systém perfektne reagovať. Demokratický systém by však svojou podstatou mal ľudí rôznych vierovyznaní a presvedčení viesť k vzájomnému rešpektu a dôvere, ktorá je základom spolupráce a procesu rozhodovania, založenom na všeobecnej rovnosti a slobode. *„Od starovekého Grécka sa človek vo filozofii aj v práve chápe ako niekto, kto sa zúčastňuje alebo zohráva úlohu v spoločenskom živote, a teda ako niekto, kto v ňom uplatňuje a rešpektuje rôzne práva a povinnosti. Pri vymedzení ústrednej idey spoločnosti ako férového systému kooperácie používame sprievodnú ideu slobodných a rovných ľudí ako jedincov, ktorí zohrávajú úlohu plne kooperujúcich členov“* (Rawls, 2007, 53) Práve liberálna demokracia, ktorá mala byť kultúrnym vývozným artiklom v procese westernizácie, pre svoje fungovanie predpokladá istý súbor vnútorných znakov.

Západný demokratický systém, do veľkej miery založený na politickom liberalizme, predpokladá tri základné vlastnosti občanov žijúcich v tomto systéme. Jednak ide o ich rozumnosť, pomocou ktorej sa oslobodia od emócií a vášní, ktoré ich vedú ku krátkodobým a bezprostredným, v demokracii často škodlivým rozhodnutiam. Demokracia západného typu sa domnieva, že jej občania sa rozhodujú a správajú podľa pravidiel jasne sformulovanými rozumom, ktoré odbúravajú bezprostredný egoizmus jednotlivcov a ponúkajú priestor pre časovo vzdialenú prosperitu celej spoločnosti. Ďalším predpokladom takejto ideálnej slobodnej spoločnosti je, že ľudia sú informovaní, respektíve že sú zainteresovaní do diania a riešenia problémov spoločnosti

a štátu. Táto informovanosť v sebe zahŕňa aj hypotézu, že takýto občania sa podľa klasického modelu zúčastňujú verejných diskusií o záležitostiach verejného záujmu a teda svojím konaním a zmýšľaním prispievajú k posilňovaniu vplyvu prostriedkov priamej demokracie. Podľa tohto predpokladu je len vzdelaný a informovaný občan zárukou zodpovedného rozhodovania o vlastnom osude, a o osude spoločnosti. Tretím, ale nemenej dôležitým predpokladom klasickej formy demokracie a nevyhnutnosťou pre triumf demokratických spoločností, je predpoklad spoločnosti ako férového systému kooperácie. Predpokladá sa, že základom rovnosti je nevyhnutná minimálna miera istých „*morálnych a iných schopností, ktoré nám umožňujú úplne sa zapojiť do kooperatívneho života spoločnosti*“ (Rawls, 2007, 47) a „*občania majú bežný, skutočný zmysel pre spravodlivosť, t.j. ten, ktorý im umožňuje porozumieť a uplatňovať verejne uznávané princípy spravodlivosti a zväčša aj konať, ako si to vyžaduje postavenie v spoločnosti v rámci ich povinností a záväzkov*“ (Rawls, 2007, 31-32). To znamená, že aj keď v takejto spoločnosti existujú rozdiely medzi ľuďmi a niektorí majú výhody alebo vplyv nad inými, tak tento vplyv nevyužijú na manipuláciu a ovládanie iných, teda vo svoj vlastný prospech^{viii}.

Všetky vyššie uvedené predpoklady vlastností občanov žijúcich v liberálnej demokracii naväzujú na model demokracie, ktorý je v dnešnej dobe najdiskutovanejší. Ide o model deliberatívnej demokracie, o ktorom vo svojej knihe *Prečo deliberatívna demokracia* diskutujú Guttmanová a Thompson. Napriek existencii viacerých modelov demokracie je dnes deliberatívna demokracia pravdepodobne najrozšírenejším ideálnym typom západnej liberálnej demokracie, ktorá by mala byť vzorom nielen pre existujúce

západné liberálne demokracie, ale aj potenciálnym cieľom nezápadných demokracií a autoritatívnych režimov v zmysle, ako o nich hovoril Fukuyama.

Je preto nutné vidieť spojitosť vyššie uvedených predpokladov s predpokladmi deliberatívnej demokracie. Základným princípom deliberatívnej demokracie je idea, že si občania alebo ich zástupcovia navzájom dlhujú obojstranne akceptovateľné dôvody schvaľovania zákonov a to aj napriek zásadným nezhodám, ktoré predstavujú nevyhnutnosť v rôznaných demokraciách (Guttmanová & Thompson, 2004). Verejné rokovanie predchádzajúce každému rozhodovaniu je fundamentálnou zložkou deliberatívnej demokracie, ako spoločnosti pozostávajúcej zo slobodných a rovných, racionálnych, informovaných a férových ľudí.

3.2. Deliberatívna demokracia

Obecne sa pod deliberatívnou demokraciou rozumie forma demokracie, ktorá je založená na rokovaní, argumentácii a uzatváraní kompromisov; ktoré by mali predchádzať všetkým demokratickým rozhodnutiam (Gutmannová & Thompson, 2004). Na rozdiel od procedurálnej demokracie, ktorá zdôrazňuje dôležitosť volieb ako základnej demokratickej procedúry, deliberatívna demokracia vidí legitímnosť legislatívy vo verejnom rokovaní s občanmi; preto sa skôr odvoláva na dedičstvo antického Grécka. Fundamentálne základy deliberatívnej demokracie zahŕňajú odôvodňovanie rozhodnutí prijatých či už občanmi alebo ich reprezentantmi. Od politických reprezentantov sa žiada zdôvodnenie rozhodnutí a model deliberatívnej

demokracie vyžaduje, aby politickí lídri zdôvodňovali svoje rozhodnutia a odpovedali aj na reakcie občanov na tieto dôvody (Gutmannová & Thompson, 2004, 3). Guttmannová a Thompson uvádzajú príklad z americkej politiky, ako by verejná diskusia pred dôležitým rozhodnutím, nemala vyzerat' (Gutmannová & Thompson, 2004). V roku 2002, keď prezident George Bush oznámil zámer vojenskej intervencie v prípade režimu Saddáma Hussejna, vládna administratíva cítila potrebu toto rozhodnutie obhájiť pred verejnosťou a tak prenáhlene použila argumenty o imanentnej hrozbe irackého režimu pre medzinárodné spoločenstvo a o hrozbe použitia zbraní hromadného ničenia irackým režimom. Neskôr po invázii do Iraku sa ukázalo, že minimálne jeden argument v prospech tejto vojny nebol pravdivý, avšak dôležitým momentom pred inváziou bol fakt, že niečo ako verejné rokovanie sa v americkej verejnosti neudialo. Niektorí zástupcovia amerického ľudu mali totiž pochybnosti o irackom diktátorovi ako o trvalej hrozbe a viacerí sa pýtali, či je režim naklonený teroristom, ktorí zaútočili, alebo sa chystali zaútočiť na Spojené štáty. Aj keď sa objavili pochybnosti o dôvodoch zámeru americkej administratívy, tak debaty a diskusie boli ukončené vpádom amerických vojsk do Iraku v roku 2003. Idea deliberatívnej demokracie je sčasti založená aj na kantovskom humanizme, teda že ľudia by mali byť účelom a nie prostriedkom každého konania; a preto by občania žijúci v demokracii nemali byť iba objektmi zákonodarstva a pasívnymi a ovládanými telami, ale autonómnymi bytosťami, ktoré sa zúčastňujú na riadení vlastnej spoločnosti, či už priamo alebo pomocou svojich zástupcov (Gutmannová & Thompson, 2004, 3).

Naviac, ďalšou charakteristikou deliberatívnej demokracie je, že dôvody uvádzané v procese diskusie musia byť dostupné všetkým občanom, ktorým sú

adresované (Gutmannová & Thompson, 2004, 4). Nielenže musia byť prezentované na verejnosti, a nielen v súkromí, ale dostupný a pochopiteľný musí byť aj ich obsah. Argumenty Georga Busha ohľadom invázie do Iraku, keď sa odvolával na božie vnuknutie (MacAskill, 2005), sa zrejme nedajú posúdiť všetkými občanmi, pretože sa odvolávajú na autoritu zjavenia. Dôležité je, aby ľudia predkladali také racionálne dôvody, ktoré možno pochopiť a oceniť nezávisle od jednotlivých komprehenzívnych doktrín, ktoré zastávajú. Každá zo strán (či už náboženská alebo sekulárna) by mala predpokladať základné idey ústavnej demokracie a malo by byť možné politicky argumentovať v zmysle „verejného rozumu“. Ak to ľudia robia, hovoria spoločnou rečou a umožňuje im to navzájom si porozumieť a spolupracovať (Rawls 2005, 64). Podobná verejná argumentácia zrejme neprebehla ani v prípade spoplatňovania stomatologickej starostlivosti v rámci zdravotníckej reformy na Slovensku v roku 2004. Toto spoplatnenie, spolu s transformáciou zubných lekárov na súkromné stomatologické ambulancie boli obhajované argumentom, že zdravotné problémy, ako napríklad zubný kaz, ktoré boli spôsobené zlou alebo nedostatočnou starostlivosťou o chrup, budú spoplatnené, lebo v konečnom dôsledku si za svoje problémy môže sám pacient. Keďže ale došlo k paušálnemu spoplatneniu celého sektoru, zabudlo sa, že tento argument v sebe zahŕňal celú škálu stomatologických úkonov. Za pokazené zuby si zrejme pacient môže sám tým, že si vôbec alebo málo umýva zuby, avšak za to, že má od detstva krivé zuby a preto je nútený nosiť zubné strojčeky, zrejme nemôže, podobne ako v prípade skoliózy (vychýlenie chrbtice do strany). Bez ohľadu na to sú však úkony a zákroky v rámci čelústnej ortopédie, napriek tomu, že za chybný rast svojich zubov pacient nemôže, spoplatnené.

Deliberatívna demokracia je vo všeobecnej rovine skôr cieľom, kam by mali súčasné demokracie v princípe smerovať. Ide o diskurzívnu teóriu demokracie, ktorá vyžaduje občiansku komunitu, ktorá kolektívne definuje svoju politickú vôľu a implementuje ju ako politiku na úrovni legislatívneho systému. Vyžaduje aktívnu verejnú sféru, kde sa diskutuje o politických otázkach a spoločnom záujme; a kde sila verejnej mienky môže ovplyvniť proces rozhodovania. Deliberatívna demokracia, teda demokracia, v jadre ktorej existuje argumentujúce spoločenstvo; môže byť produktívna jedine za podmienky, že účastníci dialógu uznajú určité etické normy komunikácie, ktoré musia platiť v každom argumentujúcom spoločenstve – napríklad rovnosť, absenciu strachu, otvorenosť a úctu k skúsenosti iných ľudí (Bělohradský, 1999, 43). Ako hovorí Rawls, jedným z hlavných cieľov verejného zdôvodnenia je zachovanie podmienky účinnej a demokratickej spoločenskej kooperácie na základe vzájomného rešpektu medzi občanmi považovanými za slobodných a rovných (Rawls, 2007, 58). Ako hovorí teória Rawlsovej férovej spravodlivosti, za „závojom nevedomosti“ argumentujúce strany nemôžu poznať spoločenské pozície alebo konkrétne všeobecné doktríny osôb, ktoré reprezentujú (Rawls, 2007, 41). Demokracia by mala fungovať spôsobom, že sa aj ľudia rôznych náboženstiev a svetonázorov musia dohodnúť na niektorých pravidlách fungovania spoločnosti, ktoré nesúvisia s náboženstvom alebo morálkou. Ak majú ľudia v spoločnej diskusii a argumentácii dospieť k nejakému zmysluplnému rozhodnutiu, musia si navzájom dôverovať a rešpektovať sa, čo zahŕňa aj povinnosť verejne zdôvodňovať politické činy.

3.3. Podmienky a prekážky deliberatívnej demokracie

Bežná koncepcia demokracie a jej najširší pôvodný zmysel je založený na spojení *demos a kratos*, teda na vláde ľudu, resp. vláde ľudí nad ľuďmi. Koncept demokracie ako vlády ľudu skúšaný a skrúcaný po stáročia, by nikdy nemal byť zúžením politiky na najnižšieho možného menovateľa, teda vládu más, ktoré nie sú ani informované, ani rozumné. V koncepcii deliberatívnej demokracie je však *demos* opakom, respektíve popretím predstavy o širokej demokratickej verejnosti ako o ľahostajných a sebeckých outsideroch (Interview; Barsamian, D. (Interviewer) & Chomsky, N. (Interviewee), 1994). *Demos* znamená v deliberatívnej demokracii argumentujúce spoločenstvo, zapojené do procesu rozhodovania, z ktorého nemôže byť vynechané, keďže sa ho tieto rozhodnutia týkajú. Premyslené vyjednávanie a rokovanie a informovaný a vyvážený konsenzus znamenajú revitalizáciu občianskej spoločnosti a vzťahu vlády a občanov.

Pre fungovanie deliberatívnej demokracie, teda k dobrovoľnej spolupráci občanov, je však nevyhnutný istý stupeň dôvery, ktorý ľudia musia zdieľať. Musia medzi nimi fungovať isté neformálne vzťahy, ktoré im umožňujú jednak prežiť a jednak správať sa ako plnohodnotná časť demokratickej spoločnosti. Táto dôvera, teda sociálny kapitál, v praxi znamená, že ak členovia skupiny začnú očakávať, že sa ostatní budú správať spoľahlivo a čestne, tak si navzájom budú dôverovať (Fukuyama, 2005, 28). Umožní im to spolu vychádzať napriek svojim protichodným osobným záujmom a presvedčeniam.

Naopak, aj v modernej demokratickej spoločnosti existujú sily, ktoré sú nepriateľmi deliberatívnej demokracie. Pokiaľ si majú ľudia navzájom dôverovať a považovať sa za seberovných, tak nevyhnutným predpokladom ich spolupráce musí byť aj záujem o dianie v spoločnosti, racionálna diskusia o základných témach spoločnosti bez ohľadu na osvojené dogmy, a základná slušnosť, ktorá im bude brániť v tom, aby sa navzájom klamali, zneužívali a manipulovali. Preto sú na prvom mieste protivníkov deliberatívnej demokracie emócie a vášne, ktoré nemajú miesto v demokratickom argumentujúcom spoločenstve. A práve prax ukazuje, akým spôsobom sú emócie využívané aj v dnešnej politike; pretože kým je verejná diskusia v kríze, tak na vzostupe sú vo svete rôzne populistické a nacionalistické ideológie, ovládajúce mysle ľudí, ktoré sú potom pomocou nespútaných vášní vzdorujúcim racionálnej argumentácii využívané v ich prospech.

4. Politika emócií v súčasnej demokracii

4.1. Vášne ako nepriatelia deliberácie

Deliberatívna demokracia predpokladá verejnú diskusiu vzájomne sa tolerujúcich a dôverujúcich si občanov, ktorí sú schopní dohodnúť sa na pravidlách svojho spolužitia. Takýto typ demokracie vyžaduje sociálny kapitál, teda súbor neformálnych hodnôt alebo noriem spoločných pre členov nejakej skupiny, ktoré im umožňujú spolupracovať (Fukuyama, 2005, 28). Deliberatívna demokracia ako model, ku ktorému by sa liberálne demokracie mali dostať, vyžaduje sociálny kapitál, teda neformálne mechanizmy dôvery, ktoré by zaručili férovú verejnú diskusiu informovaných občanov. Na druhej strane však často sebazničujúce správanie slobodných občanov vedie k úbytku sociálneho kapitálu, zložke tak dôležitej pre fungovanie demokracie. Toto sebazničujúce správanie predvídateľne racionálnych ľudí pramení v ich často emocionálnom správaní. Toto správanie nie je motivované racionálne sformulovateľnými záujmami, ale osvojenými hodnotami vzbudzujúcimi vášne, ktoré uprednostňujú politiku emócií pred politikou deliberácie. Táto iracionálna a bezmyšlienkovitá forma správania je nepriateľom verejnej diskusie argumentujúceho spoločenstva, ktoré je založené na vzájomnej dôvere a neformálnych pravidlách.

Zlom ale nastáva v momente, keď do spoločenstva týchto ľudí vstupuje vášeň, *„spájaná so stotožnením s kolektívom či s náboženskou vierou, pričom oba tieto javy*

vedú ľudí k tomu, aby konali spôsobmi, ktoré nemožno predvídať na základe žiadneho racionálneho vysvetlenia ich záujmov, a ktoré nevyplývajú zo žiadneho racionálne obhájitelného súboru princípov,“ (Walzer, 2007, 62) alebo nenávisť, ktorej zvláštnosťou je to, „*že sa mimoriadne ľahko odpútava od svojich príčin a dôvodov, že nenávisť ako reakcia sa mimoriadne ľahko stáva samostatnou aktivitou a nenadarmo hovoríme, že nenávisť nás ovládla*“ (Novosád, 2007, 82). Práve v tomto smere však existuje nebezpečenstvo zneužitia vášní zo strany demagógov a ľudí apelujúcich v rámci svojej politiky na tieto inštinktívne emócie, naviazané na iracionálnu stránku ľudského rozhodovania. „*Nenávisť sa ľahko prenáša na iné osoby podobného druhu, a to spôsobuje, že nenávisť ľahko stráca konkrétnosť*“ (Novosád, 2007, 83). A hlavne vďaka týmto mechanizmom dochádza k mareniu politiky deliberácie v prospech politiky emócií. Vzájomný rešpekt, dôvera a rozumné správanie sú predpokladom deliberácie a Rawlsovho modelu férovej spravodlivosti, ktoré sú ale často spontánne prekonané vášňami. V tomto prípade sa vášňou nemyslí obecné chápanie tohto pojmu, ktoré môže zahŕňať rôzne formy vášne, ale špecificky s inštinktívnou a negatívne impulzívnou formou vášne, vedúcou k násilnému konaniu voči ostatným.

Jedným z najväznejších nebezpečenstiev, ktoré ohrozujú deliberatívnu demokraciu, sú teda vášne. V pozadí však stojí niečo iné: „*Motiváciou vrahov a teroristov, nech je ich vášnivá náruživosť akákoľvek, sú tiež presvedčenia, čiže silné idey, týkajúce sa sveta.*“ (Walzer, 2007, 67). O záujmoch možno rokovať a o princípoch je možné diskutovať a rokovanie i diskusie, spolu nazvané deliberácia, sú politickými procesmi, ktoré prakticky i teoreticky obmedzujú konanie ich účastníkov. Väšň však z tohto uhla pohľadu nepozná žiadne obmedzenia a zmetie všetko, čo sa jej postaví do

cesty, a keď sa stretne s nesúhlasom alebo sa ocitne v konfliktnnej situácii, neúprosne tlačí k násilným riešeniam (Walzer, 2007, 64). Vášeň a nenávisť, ale aj iné iracionálne mechanizmy majú v politike veľký vplyv, pretože činy motivované práve hodnotami a emóciami zaťaženými presvedčeniami, dokážu byť často silnejšie ako činy motivované čistými záujmami. Autonómny status správania motivovaného emóciami, vzbura týchto emócií pri ohrození vlastných hodnôt, a vzopätie nenávisti, ktorá sa postupne odpútava od svojich príčin a prenáša na osoby podobné druhu – to všetko pomáha vysvetliť rôzne fenomény modernej spoločnosti, ktoré ani Fukuyama, ani deliberatívna demokracia, nepredpokladajú.

Okrem záujmov, želaní a strachu, sú ľudia motivovaní aj hodnotami, emóciami zaťaženými presvedčeniami o tom, ako by veci mali byť alebo vyzerat' – morálne, interpersonálne a esteticky (Westen, 2007, 82). Deliberatívna demokracia je z tohto dôvodu ťažko uskutočniteľnou ilúziou, ktorá by síce mohla dobre fungovať, ale je dennodenne konfrontovaná s nedeliberatívnymi hnutiami a stranami, ktoré si s úspechom získavajú voličov pre svoju identitu. Dôvod, prečo nedochádza k deliberácii je, že ľudské emócie si nevyžadujú dôvody a diskusiu. A práve tomuto spôsobu „získavania si ľudí“ sa venujú teórie, ktoré poukazujú na parciálnu dysfunkčnosť liberálnej demokracie, ktorá by mala smerovať k deliberatívnemu modelu. Poukazujú na fakt, že v ľudskej prirodzenosti je niečo, čo je silnejšie ako vzájomný rešpekt vedúci k racionálnej diskusii.

4.2. Emócie a racionalita

„Demokracia je režim, ktorý berie ľudí takých, akí sú a nepokúša sa ich meniť,“ (Gál, 2007) na rozdiel od skúsenosti s totalitnými režimami 20. storočia, v ktorých existovali tendencie namierená na pretvorenie, respektíve vytvorenie úplne nového človeka a spoločnosti. Moderné demokratické spoločnosti majú však v sebe zakódovanú vysokú mieru tolerancie a plurality názorov. Kapitalizmus so svojimi zákonmi ponuky a dopytu, vťahuje do trhového systému aj ľudí s presvedčeniami, ktoré sú poznačené ideológiami a svetonázormi, ktoré s demokratickými hodnotami nemusia byť koherentné. Často sa na kapitalistickom systéme stali závislými alebo zarábajúcimi aj početné anti-systémové hnutia.

V našom záujme je však obyčajný občan a radový volič, u ktorého nie je dôležité, či je nespokojný alebo plne presvedčený o legitimitate dnešného politického systému. V politike ani tak nejde o to, kto objektívne zastupuje naše záujmy, ale skôr o to, kto na nás subjektívne viac zapôsobí. Hlavným omylom osvietených mysliteľov bol *predpoklad*, že v slobodnej spoločnosti prevládajú ľudia, u ktorých za ich presvedčeniami stojí nezaujatá a trpezlivo zmýšľajúca myseľ, vedená rozumom (Fukuyama, 2002). Tento predpoklad hovoril, že liberálno-demokratické spoločnosti budú spoločenstvami ľudí, ktorí sa budú správať podľa formalizovaných pravidiel a v rámci hierarchizovanej štruktúry autority; a aj z nich sa stanú racionálne a trhové bytosti, pre ktoré bude slobodná voľba znamenať zváženie zdôvodnených argumentov a porovnanie vynaložených nákladov a získaných benefitov. Z ľudí vidieku pochádzajúcich z tradičných spoločností charakterizovaných bezprostrednými

neformálnymi vzťahmi, sa mali stať individuálne tvory mesta, nachádzajúce sa prevažne v neosobných vzťahoch a dodržiavajúce formálne predpísané pravidlá. Podľa tejto koncepcie je racionalita totiž ľudská schopnosť, ktorá nás robí slobodnými a ktorá nám dáva kapacitu na ustanovenie politických režimov, ktoré sú demokratické a spravodlivé.

Štandardná sociálna teória predpokladá, že politika je racionálnou, väčšinou historicky vytvorenou formou správania. Na druhej strane však existujú emócie, záhadné sily, ktoré príliš často narúšajú našu schopnosť rozmýšľať (Marcus, 2003). Politický mozog je teda emocionálny mozog (Westen, 2007, XV) a voliči skôr veria všelijakým „čudným veciam“ ako vlastnému rozumu a viac ako politickým programom politických strán ich zaujíma „kto s kým a čo za to“ (Gál, 2007). Nezaujatá myseľ a politika ako trhovisko ideí je mylný dojem, pretože myseľ je aj v prípade demokratického hlasovania skôr predpojatá a politika je skôr trhoviskom emócií, gest a tónov hlasu (Westen, 2007, X-XII).

Výborný experiment, ktorý ilustruje vplyv emócií na volebné správanie ľudí, používa Drew Westen ako príklad americkej prezidentskej voľby v roku 2004, kedy medzi sebou súperili George Bush a John Kerry^{ix}. V experimente, odohrávajúcom sa pred voľbami, ukázali podporovateľom demokratov aj republikánov šesť súborov vyjadrení, ktoré zahŕňali protikladnosť a nekonzistentnosť Busha, Kerryho a politicky neutrálnej osoby Toma Hanksa a iných. Prívrženci jedného alebo druhého tábora sa pozerali na prejavy kandidátov, pričom im bol premietnutý počiatočný prejav a následne prejav protirečiaci predchádzajúcemu; a pri tom, ako sa pozerali na prejavy kandidátov,

im boli laboratórne skenované mozgy. Úlohou respondentov bolo rozpoznať protirečenia v jednotlivých prejavoch a reagovať na ne, pričom sa predpokladalo, že odhalenie kontradikcie v prejave nebude záležať na tom, či ide o spriatelnený alebo nepriateľský príhovor, a prípadná reakcia nevyvolá väčšiu emocionálnu aktivitu mozgu. Predpokladom výskumu bolo ukázať, ako triezvo zmýšľajúca myseľ, príde pomocou logických argumentov k rozumnému záveru. Na druhej strane bol však výskum nastavený tak, aby sa zistilo, ako sa myseľ rozhodne medzi faktami a túžbami, medzi rozumnými dôkazmi a emóciami.

Výsledky ukázali, že respondenti nemali žiadny problém poukázať na protirečenia opozičného kandidáta, avšak mali tendenciu prehliadať, respektíve relativizovať protirečenia vlastného kandidáta. Na škále jedna až štyri (štyri ako najsilnejšie protirečenie) hodnotili respondenti protirečenie vlastného kandidáta známku dva a kandidáta z opačného tábora známku štyri, pričom republikáni hodnotili Busha rovnako ako demokrati Kerryho. V prípade neutrálnej osoby sa výsledky oboch republikánov aj demokratov zhodovali, keďže tak republikáni, ako aj demokrati rozpoznali protirečenia osoby, ku ktorej nemali nijaký zvláštny politický vzťah. V prípade protirečenia vlastného kandidáta mozog síce registroval konflikt medzi vnímaným a žiadaným, ale hľadal spôsoby, akými by nedošlo k vyjadreniu negatívnych emócií. Či už vedome alebo nevedome došlo k aktivovaniu obranného mechanizmu, ktorý je blízko Freudovmu mechanizmu vytesňovania alebo Dennettovmu orwellovskému mechanizmu, kedy v mysli dochádza k vytesneniu vecí, ktoré nie sú v zhode s vlastnými predstavami. V tomto prípade sa ukázalo, že aj politický mozog je partizánskym mozgom, teda že sa aj napriek objektívnym dôvodom nechá presvedčiť

subjektívnym dojmom vlastného kandidáta; a teda menej záleží na tom, čo kandidát hovorí, než ako pri tom pôsobí. V tomto prípade dostali politici jasnú odpoveď, či hrá v politike hlavnú úlohu pravdovravnosť alebo presvedčivosť.

Respondenti, respektíve sympatizanti neboli politickí nevzdelanci, ale boli to väčšinou bystrí, vzdelaní a politicky angažovaní ľudia. Očakávalo sa, že pri experimente budú respondentom v mozgu aktivované negatívne emócie pri tom, ako sa budú pozerat' na svojho kandidáta, ako si sám protirečí. Čo sa však nepredpokladalo, bolo prežívanie pozitívnych emócií pri nájdení protirečenia v prejave opozičného kandidáta a to do takej miery, že prežívali podobné pozitívne pocity, ako užívatelia drog v momente, keď drogu užili (Westen, 2007, XIV). V istom zmysle tieto pocity môžeme považovať za emocionálnu odmenu, ktorú respondenti dostali od mozgu za dobre vykonanú úlohu a na druhej strane bolo emocionálnou daňou zažiť negatívny pocit vyrovnania sa s tým, že ich vlastný kandidát si protirečil.

Neurálne procesy v mozgu a vytesňovacie mechanizmy mysle skôr nasvedčujú tomu, že sa v ľudskej mysli deje ešte niečo, okrem prijímania argumentácie a racionálnej kalkulácie. Často sa stáva, že ľudská myseľ je rezistentná voči evidentným faktom a racionálnej argumentácii, pretože sú v ľuďoch vžitá a často až zdogmatizované hodnoty, predsudky a idey. O tom, že pravda vždy nevíťazí a že vždy nie je iracionálne konať proti svojim záujmom, chce politikov svojou teóriou rámovania presvedčiť profesor kognitívnej lingvistiky George Lakoff.

4.3. Politika a rámovanie

Z dôvodu pochopenia komunikácie medzi politikmi a voličmi, čo je snád' najdôležitejším politickým vzťahom v demokracii, je dôležitá teória rámovania, ktorú vo svojej knihe *Don't think of an elephant* vysvetľuje George Lakoff a ktorá je akousi príručkou pre amerických demokratických kandidátov pri voľbách (Lakoff, 2004).

Ako príklad rámovania môže poslúžiť cvičenie, ktoré George Lakoff používa pri vyučovaní. Zadanie tohto cvičenia je totožné s názvom jeho knihy – „Nemyslite na slona“. Pri tomto cvičení je zaujímavé, že Lakoff nikdy nenašiel študenta, ktorý by to dokázal. A vysvetľuje to tým, že každé slovo, v tomto prípade slovo *slon*, evokuje rámec, ktorý môže byť obrazom alebo iným typom poznania – slony sú veľké, majú ovisnuté uši, majú chobot atď. Podľa Lakoffa je slovo definované vzhľadom na rámec a keď sa snažíme tento rámec negovať, tak je evokovaný. Znamená to, že keď sa snažíme nemyslieť na slona, tak slovo slon v nás evokuje rámec, ktorý slovo slon definuje. Ako následok tohto „nemyslenia na slona“ si v mysli vybavíme obraz slona s ovisnutými ušami, chobotom atď. Pravidlo „nemyslite na slona“ je užitočné aj v politike – ako hovorí Lakoff, nepoužívajte jazyk svojho oponenta, pretože ak používate jeho rámec a iba argumentujete proti, tak posilňujete jeho vlastný argument (Lakoff, 2004, 33).

Ako pozitívny príklad rámovania v americkej politike uvádza Lakoff príklad republikánskej stratégie, konkrétne používania slovného spojenia „tax relief“, teda daňová úľava (Lakoff, 2004).. „Kognitívny reťazec“, ktorý funguje v myslení ľudí je, že ak existuje nejaká úľava, tak musí existovať nejaká ťažkosť, alebo utrpenie a následne,

ten, kto oslobodzuje ľudí z ťažkostí pomocou úľavy, je hrdinom (Lakoff, 2004). A nakoniec, tí, ktorí sa snažia tohto hrdinu zastaviť, sú darebáci, ktorí sa snažia zabrániť úľave. Toto spojenie sa stáva metaforou - zdanenie znamená utrpenie a napríklad republikánsky prezident, sediaci v Bielom dome, so svojím plánom na daňové úľavy (tax-relief plan) je hrdinom, ktorého hlasnou trúbou sú médiá, ktoré určujú verejný diskurz, v centre ktorého je politika „tax relief“. Fatálna chyba demokratov je preto už len zmienka daňových úľav, aj keď v negatívnom, respektíve kritickom zmysle, pretože týmto nahrávajú do kariet opačnej strane. Sledujúc logiku rámcovej teórie, napríklad kritika marxizmu je zrejme potom o to slabšia, o čo viac jej kritik používa marxistickú terminológiu, a to či už verbálne alebo pojmovo.

Lakoff si myslí, že existuje niekoľko mýtov, ktoré si v USA osvojili aj liberáli, čo je podľa neho dôvodom ich predchádzajúceho neúspechu. Prvý je, že pravda oslobodzuje. Ak ľuďom povieme iba fakty, tak pretože sú ľudia v zásade rozumné tvory, tak by sa mali dopracovať k správnym záverom. Avšak, ľudia tak nerozmýšľajú, pretože rozmýšľajú v rámci. Ak má byť pravda akceptovaná, tak musí zodpovedať týmto rámcom. Ak fakty nepasujú rámcom, tak rámce ostanú a fakty sú odrazené. Dôvodom je, že koncepty, ktoré máme v mysli, nie sú veci, ktoré môžeme zmeniť len tým, že na nás niekto chlí fakty, ktoré nám nedávajú zmysel, kým nekorešpondujú s konceptami v našej mysli. Neznamená to, že ľudia by boli hlúpi preto, že by im fakty a argumenty, ktorými sú konfrontovaní, išli jedným uchom dnu a druhým von. Lakoff uvádza príklad z americkej politiky – samotná pravda neoslobodzuje, pretože iba samotným tvrdením, že“ prezident klamal, keď sa pustil do vojny v Iraku,“ (Lakoff, 2004, 18) sa ešte všetkých nepodarilo presvedčiť. Lakoff tvrdí, že táto pravda je

odrazená, pretože mnoho ľudí v USA stále verí, že Saddám Husajn bol za udalosťami v Septembri 2001 a veria tomu preto, lebo im to ide dokopy s ich svetonázorom, s ich rámcom, skrz ktorý sa pozerajú na svet. Neznamená to, že by títo ľudia boli hlúpi, ale to, že majú svoj rámec a že akceptujú len fakty, ktoré zodpovedajú tomuto rámcu (Lakoff, 2004, 18). Hovoriť holú pravdu v politike nefunguje, a môže sa to týmto „čestným ľudom“ aj vypomstiť – preto treba pravdu rámoviť efektívne z vlastnej perspektívy (Lakoff, 2004, 33).

Druhým mýtom je, že je iracionálne konať proti svojmu vlastnému záujmu, a preto je normálnym človekom nielen ten, kto koná na základe svojho vlastného záujmu. Ako príklad Lakoff uvádza taktiku konzervatívcov na čele s Bushom z roku 2000, ktorí sa rozhodli presadiť zníženie daní. Argumentom demokratov na čele s Gooreom bolo, že toto zníženie sa dotkne iba jedného percenta najbohatších ľudí. Demokrati sa vtedy nazdávali, že ostatných 99 percent konzervatívcov (tých, ktorí nie sú najbohatší) a zvyšok demokratov bude nasledovať svoj vlastný záujem a podporia ich kandidáta (Lakoff, 2004, 19). Realitou však bolo to, že 99 percent chudobných konzervatívcov podporilo Bushov návrh. Vysvetlením tohto konania je názor, že ľudia nekonajú na základe vlastných záujmov, ale na základe vlastných hodnôt a presvedčenia. Nie že by sa vôbec nestarali o svoje záujmy, ale starajú sa o svoju identitu. A len ak ich identita ide dokopy s ich záujmami, tak za ne budú hlasovať.

Politika je arénou, kde sa pohybujú obratní jedinci, ktorí poznajú mechanizmy jazyka, asociácií a metafor, pomocou ktorých úspešne rámcujú politickú debatu vo svoj prospech. Nie je veľkou múdrosťou konštatovať, že človek, pohybujúci sa v politike, si

musí dávať pozor na to, čo hovorí. Nie však len na to, čo hovorí, ale aj na to akým spôsobom a s akým cieľom to hovorí; a aký je účinok týchto slov u ich adresátov (u voličov) – to všetko ovplyvňuje ich presvedčivosť. Najmä v politike sa zlatým pravidlom ukázala byť zásada nič nepredpokladať, hlavne nepredpokladať spôsob, akým sa ľudia rozhodujú o správnych kandidátoch. Je dôležité poznať kognitívne dimenzie politiky – a o to viac, pokiaľ je naše rámcové chápanie nevedomé a v prípade, keď si nemusíme byť vedomí nášho metaforického uvažovania. Teória rámovania má dočinenia s výberom jazyka za účelom definovania debaty a tiež s napasovaním individuálnych otázok do kontextu širšieho spektra zmýšľania, takže rámovanie je istou náhradou argumentácie, ktoré ľudia ľahšie strávia. Na pochopenie procesu rozhodovania sa totiž rozhodujúcim faktorom ukazujú byť kognitívne vedy a najmä pochopenie nevedomých procesov, ktoré sa odohrávajú v ľudskej myslí. Metóda rámovania má veľký význam pri stanovovaní agendy, pretože konzistentne evokuje konkrétny rámec a umožňuje efektívne kontrolovať nielen diskusiu, ale aj vnímanie konkrétnej témy (Lakoff, 2004). V neposlednom rade je teda politika manipuláciou, využívajúcou niektoré ľudské automatizmy na usmernenie konania ľudí, a to nielen v politických záležitostiach.

5. Záver

Fukuyamova vízia o dominancii liberálnej demokracie zo začiatku 90-tych rokov je založená na predpoklade uvedomelého občianstva ľudí žijúcich v demokracii. Jeho analýza je však nedostatočná z dvoch hľadísk – jednak je stotožnenie modernizácie a westernizácie nezlučiteľné s praxou posledných 20 rokov a jednak je model deliberatívnej demokracie príliš vzdialený demokracii, akú v skutočnosti občania demokratických krajín zažívajú.

Na jednej strane pri modernizácii nedochádza k želaným dôsledkom westernizácie nezápadného sveta a aj do budúcnosti sa zdá, že existujú a stále budú existovať štáty a spoločenstvá, ktoré si neosvojili západné hodnoty napriek tomu, že sa modernizujú a paradoxne sú na tom dobre. Zažívame len zdanlivé obdobia bezprostrednej globálnej multipolarity a svetového mieru. Aj keď sme takéto obdobia zažívali, z dnešného hľadiska to boli prestávky alebo svetlé body v dejinách, kedy sa, aspoň na chvíľu neprejavovala prirodzená ľudská povaha.

A na strane druhej, akokoľvek neuveriteľne môže táto veta znieť, demokracia nie je spoločnosťou rozumných a informovaných ľudí, ktorí diskutujú, argumentujú, zvažujú argumenty iných, uzatvárajú kompromisy a nakoniec sa dohodnú na niečom, čo je prijateľné pre všetkých (Gál, 2007). Aj rozhodnutia ľudí v demokracii sú často motivované emóciami, ktoré živia rôzne neštandardné strany a hnutia, snažiace sa o podiel na moci. Nereálnosť predpokladu uvedomelej racionality vychádza z tvrdenia, že ľudia sú od prírody aj sociálnymi tvormi, ktorých vedú ich najzákladnejšie pudy,

inštinkty a emócie, ktoré im umožňujú v spoločnosti prežiť a integrovať sa (Fukuyama, 2005, 18). Jednak je síce pravdou, že neformálne sociálne normy, ktoré si ľudia samovoľne vytvárajú, sú jednoduchšou a efektívnejšou formou spolupráce. Na druhej strane je však nutné si uvedomovať krehkosť a narušiteľnosť týchto noriem, pretože samovoľnosť ich vzniku a jednoduchosť ich udržiavania predznamenáva aj samovoľnosť a neodvratnosť ich rozpadu v prípade konfliktu.

Spomínané výskumy a teórie, ktoré sa vzťahujú na vášne a emócie, slúžia na vysvetlenie správania občanov aj v takých civilizovaných krajinách, akými sú liberálne demokracie. Hovoria o tom, že často aj za dôležitými ľudskými rozhodnutiami stoja vášne a emócie, ktoré sú prekážkou naplnenia predpokladov liberálnej demokracie. Skúsenosti, ktoré vyvracajú predpoklady liberálnej formy demokracie – teda že ľudia v rámci nej sú rozumní, informovaní a morálni, zároveň poukazujú na to, že absencia týchto predpokladov v demokratickej spoločnosti znižuje vzájomnú dôveru. V praxi dochádza k znižovaniu dôvery jednak medzi ľuďmi^x, ktorí by inak ako rozumné tvory navzájom spolupracovali; a jednak k znižovaniu dôvery ľudí v právne zadefinované inštitúcie a demokratické zriadenie vôbec. Záujem o informovanosť a politicky angažovaný život je sprievodný javom straty dôvery – sociálneho kapitálu, pretože ľudia strácajú dôveru v inštitúcie demokracie, akými sú napríklad priame voľby^{xi}. Ak sa má projekt deliberatívnej demokracie v budúcnosti naplno realizovať, tak to nebude možné bez sociálneho kapitálu. A práve sociálny kapitál, táto neformálne vytvorená dôvera, je nesmierne dôležitá pre fungovanie a rozširovanie demokracie vo svete.

Zoznam zdrojov

- Barsamian, D. (Interviewer) & Chomsky, N. (Interviewee). (1994). Reflections on democracy [Interview transcript]. Získané z <http://books.zcommunications.org/chomsky/rab/rab-8.html>
- Bayne, S. (1958). Justice as fairness. *Philosophical Review* Vol. LXVII. Získané Apríl 7, 2009 z <http://www.hist-analytic.org/Rawlsfair.htm>
- Bělohradský, V. (1999). *Antinomie globalizace Vzdělanostní společnost 2000*. In Bělohradský, V., Gogola, J. jr., Keller, J., Petříček, M. jr. & Přibáň, J. (Eds.), *Eseje o nedávné minulosti a blízke budoucnosti*. Praha: G Plus G.
- Fukuyama, F. (2002). *Konec dějin a poslední člověk*. Praha: Rybka Publishers.
- Fukuyama, F. (2005). *Velký rozvrat: Ludská prirodzenosť a opätovné nastolenie spoločenského poriadku*. Bratislava: AGORA s. r. o.
- Gál, E. (2007). Richard Rorty: medzi nádejou a skepsou. *Kritika & Kontext*, 34, 16-28
- Gutmannová, A. & Thompson, D. (2004). *Why deliberative democracy?*. New Jersey: Princeton University Press.
- Huntington, S. (November/December 1996). The West: Unique, not Universal. *Foreign Affairs*. Získané z <http://www.foreignaffairs.com/>
- Kagan, R. (2008). *The return of history and the end of dreams*. London: Atlantic Books.

Kurth, J. (December 2000). The Fate of the West in the Age of Globalization: Triumph or Twilight?. *Foreign Policy Research Institute*. Získané z

<http://www.fpri.org/ww/0110.200012.kurth.triumphortwilight.html>

Lakoff, G. (2004). *Don't Think of an Elephant: Know Your Values and Frame the Debate--The Essential Guide for Progressives*. White River Junction: Chelsea Green Publishing.

Law (n.d.). Získané Marec 23, 2009 z http://www.giga-usa.com/quotes/topics/law_t006.htm

MacAskill, E. (Október 7, 2005). George Bush: 'God told me to end the tyranny in Iraq'. Získané z <http://www.guardian.co.uk/>

Marcus, G.E. (2003). *The psychology of Emotion and Politics*. Prístupné na http://books.google.sk/books?id=UfTA7mUYB1MC&pg=PA182&lpg=PA182&dq=handbook+of+political+psychology+marcus&source=bl&ots=Ok2FFSIhUj&sig=eQ_1W-C4sgcfdk_BmXmOiZ--4&hl=sk&ei=7B3aSfCfFIqY_AaxjpTPDQ&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=4

Marshall, G. (1998). *Gemeinschaft and Gesellschaft*. Získané z <http://www.encyclopedia.com/doc/1O88-GemeinschaftandGesllschft.html>

Neznámy autor. (Marec 22, 2009). Radikálni duchovní žiadajú zákaz pre ženy v televízii. *SME*. Získané z <http://www.sme.sk/c/4360785/radikalni-duchovni-ziadaju-zakaz-pre-zeny-v-televizii.html>

- Neznámy autor. (neznámy dátum). Voľby do EP 2004. *Európsky parlament*. Získané z http://www.europskyparlament.sk/view/sk/Europsky_parlament_zblizka/volby_EP_2004.html;jsessionid=55F5387B292D60331C323C1D6A8DF19C
- Novosád, F. (2007). Fenomén nenávisti. *Kritika & Kontext*, 34, 78-86
- Onuferová, M. (December 29, 2008). Ľudia si veria čoraz menej. *SME*. Získané z <http://www.sme.sk/c/4240642/ludia-si-veria-coraz-menej.html>
- Rawls, J. (2005). Interview časopisu *Commonweal* s Johnom Rawlsom, *Kritika & Kontext*, 29, 62-70
- Rawls, J. (2007). *Spravodlivosť ako férovosť*. Bratislava: Kalligram.
- Robejšek, P. (2008, September 5). Autoritárské režimy môžu víťaziť nad západní demokracií. Získané z <http://www.idnes.cz/>
- Ryan, A. (Október 23, 2008). What Happened to the American Empire? [Review of the books *The Post-American World & The Return of History and the End of Dreams*]. *The New York Review of Books*. Dostupné na http://www.nybooks.com/articles/article-preview?article_id=21975
- Walzer, M. (2007). Politika a vášň. *Kritika & Kontext*, 34, 62-78
- Westen, D. (2007). *The Political Brain: The Role of Emotion in Deciding the Fate of the Nation*. New York: Public Affairs.
- Zakaria, F. (2004). *The Future of Freedom: Illiberal democracy at home and abroad*. New York: W. W. Norton.

Zakaria, F. (2008). *The Post-American World*. London: Penguin Books.

Poznámky

ⁱ Už názov knihy *The return of history and the end of dreams* napovedá, že ide o antitézou k Fukuyamovej knihe *The end of history and the last man* (Ryan, 2008)

ⁱⁱ „They [new Asian powers, pozn. autora] have Westernized in those matters in which there is an obvious advantage in doing so, which is to say in technology, management, banking, and regulation; but they have also done so in their tastes as consumers and especially in their clothes.“ (Ryan, 2008)

ⁱⁱⁱ Pojmy *Gemeinschaft a Gesellschaft* sú použité a citované v zmysle kapitoly „Ešte raz o Gemeinschaft a Gesellschaft“ z knihy F. Fukuyamu *Velký rozvrat* (Fukuyama, 2005)

^{iv} http://www.giga-usa.com/quotes/topics/law_t006.htm

^v Nielen Fukuyamov optimizmus, ale aj viera všetkých ostatných v integráciu Ruska a iných autokratických krajín do liberálneho systému sa ukázal ako omyl. Skepsa voči viere v neustále rozumnejší svet sa ukázala ako opodstatnená najmä v dnešnej dobe, teda v dobe existencie režimov v Rusku, Číne, Indii, Iráne, Severnej Kórey... , ktorá je možná aj napriek odmietnutiu liberálnej demokracie západného typu. Orientácia týchto krajín akoby nenapredovala v zmysle, ako to načrtol Fukuyama, ale akoby došlo k návratu týchto krajín do 19. storočia, s výhodou osvojenia si trhového hospodárstva.

^{vi} Jedná sa o krajiny, v ktorých „úroveň porušovania ľudských práv nie je kompatibilná s konsolidáciou [liberálnej] demokracie“ alebo v ktorých sa „miešajú prvky volebného systému a autoritarianizmu“ (Zakaria 2004, p.89-118)

^{vii} Aj napriek snahám o reformu v tejto oblasti, teda pokus o zlepšenie postavenia žien v islamskej spoločnosti naráža na tvrdý odpor väčšinovej populácie. Napríklad v Saudskej Arábii sa po odvysielaní televíznych reportáží, v ktorých islamské ženy bez šatiek robili interview s mužmi, ozvali radikálni islamskí duchovní s požiadavkou zákazu vystupovania žien v televízii. (Neznámy autor, 2009)

^{viii} „*The question of fairness arises when free persons, who have no authority over one another, are engaging in a joint activity and amongst themselves settling or acknowledging the rules which define it and which determine the respective shares in its benefits and burdens. A practice will strike the parties as fair if none feels that, by participating in it, they or any of the others are taken advantage of, or forced to give in to claims which they do not regard as legitimate.*“ (Bayne, 1958)

^{ix} Experiment je citovaný a parafrázovaný v zmysle príkladu pochádzajúceho z knihy *Political brain* Drew Westena (Westen, 2007, XII-XV)

^x EVS 2008 (Výskum európskych hodnôt 2008) zaznamenalo ďalší pokles spoločenskej dôvery. Tá sa pritom považuje za dôležitý predpoklad rozvoja občianskej spoločnosti a spoločenskej solidarity. Podiel tých, ktorí sú presvedčení, že ľuďom vo všeobecnosti možno dôverovať (12,4%), je už nižší ako podiel tých, ktorí veria v reinkarnáciu (13,3%). (Neznámy autor In <http://dnes.atlas.sk/slovensko/239913/> , 2008) Prieskum Sociologického ústavu Slovenskej akadémie vied ukázal, že občania na Slovensku sú extrémne opatrní. Na otázku, či sa dá väčšine ľudí vo všeobecnosti veriť, odpovedalo kladne len niečo viac ako 12 percent respondentov. Je to najmenej od roku 1991,

odkedy sa prieskum zverejňuje. Až 82 percent z opýtaných je naopak presvedčených, že opatrnosti v styku s inými ľuďmi nikdy nie je dosť. (Onuferová In

<http://www.sme.sk/c/4240642/ludia-si-veria-coraz-menej.html> , 2008)

^{xi} Priemerná účasť na voľbách do Európskeho parlamentu v roku 2004 bola v doterajšej histórii najnižšia v EÚ - 45, 6 percenta z celkového počtu oprávnených voličov. Na Slovensku, v historicky prvých voľbách do EP bola účasť dokonca najnižšia zo všetkých členských krajín - 16, 9 percenta. (Neznámy autor In

http://www.europskyparlament.sk/view/sk/Europsky_parlament_zblizka/volby_EP_2004.html;jsessionid=55F5387B292D60331C323C1D6A8DF19C , n.d.)